

ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНІ ОСЕРЕДКИ ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У статті автор зазначає, що на початку ХХ ст. важливе значення в політичному житті Півдня України відіграла діяльність місцевих осередків ліберально-демократичного спрямування. Керуючись теоретичними підвалинами ліберальної моделі перебудови суспільства, вони знайшли певне коло прихильників серед мешканців Херсонської губернії. Південною «лабораторією ліберально-демократичних ідей» виступила Одеська організація кадетів.

Ключові слова: партії, осередки, кадети, октябристи, соціал-демократи, Херсонська губернія.

В статье автор отмечает, что в начале ХХ столетия важное значение в политической жизни Юга Украины сыграла деятельность местных организаций либерально-демократического направления. Руководствуясь теоретическими основами либеральной модели перестройки общества, они нашли определенный круг сторонников среди жителей Херсонской губернии. Южной «лабораторией либерально-демократических идей» выступила Одесская организация кадетов.

Ключевые слова: партии, организации, кадеты, октябристы, социал-демократы, Херсонская губерния.

In this article the author marks, that in the beginning of XX centuries great value in a political life of the South of Ukraine activity of the local organizations of a liberal – democratic direction has played. Being guided by theoretical bases of liberal model of reorganization of a society, they have found the certain circle of supporters among inhabitants of the Kherson province. Southern as «laboratory of liberal – democratic ideas» the Odessa organization of cadets has acted.

Key words: parties, the organizations, cadets, Octobrists, social democrats, the Kherson province.

З проголошенням незалежності в Україні було сформовано багатопартійну систему. Однак діяльність окремих новоутворених партій та їх осередків виявилася короткостроковою, що дозволяє припустити, що сучасні партійці не врахували досвіду попередників початку ХХ ст., які також вели боротьбу за електорат.

Серед широкої мережі партійних осередків, що діяли в межах Херсонської губернії в зазначений період заявили про себе і ліберал-демократи в особі кадетів та октябристів. Нажаль, до сьогоденішнього часу їх діяльність не знайшла належного висвітлення в історичній літературі.

Вагомим внеском у вивчення історії кадетської партії стали брошура В. Стального [1] та окремі розділи монографії Є. Черменського [2], в яких перший автор детально розглянув вузлові моменти історії кадетської партії, її думську діяльність та тактику більшовиків стосовно цієї партії, а другий показав процес формування партії кадетів, охарактеризував її програмні і тактичні установки.

Помітною межею у вивченні окремих аспектів проблеми виявилися 70-80-ті роки ХХ століття. Характерною рисою даного етапу була як наявність творів загальнотеоретичного напрямку, так і праця, присвячених окремим політичним партіям, в яких

історики побіжно торкалися південних земель. С. Д. Черменський [3] і В. Шелохаєв [4] ввели до наукового обігу новий фактичний матеріал з історії ліберальних партій Російської імперії. Зокрема, при аналізі кількісного складу політичних угруповань ними були частково використані матеріали, що стосуються Херсонської губернії. Характерною рисою даних робіт є намагання авторів відмовитись від попередніх стереотипів у оцінці політичних утворень, показати їх справжню роль і значення в суспільно-політичному житті Російської імперії наприкінці початку ХХ ст. Зрозуміло, що основний матеріал стосується центральних губерній Російської імперії, проте історики надають і деякі відомості щодо земель Херсонської губернії.

Певні зрушення в дослідженні даної проблеми розпочалися на початку ХХІ ст. І. К. Калмакан та Т. Н. Чернега-Сердюкова звернули увагу на ідею установчих зборів у програмних документах загальноросійських та українських політичних партій [5]. Яскравий виклад діяльності ліберальних політичних утворень, які діяли в межах України на початку ХХ ст., міститься в ґрунтовній праці С. П. Донченка [6]. Його робота насичена цікавими фактами. Водночас слід відзначити, що діяльність ліберально-демократичних осередків, що діяли в межах Херсонської губернії, показано в ній фрагментарно.

Виходячи з такої ситуації, автор даної статті поставила за мету висвітлити окремі питання соціального складу ліберально-демократичних осередків та їх функціонування в межах Херсонської губернії.

На початку ХХ ст. серед розмаїття політичних організацій, що діяли в межах Херсонської губернії, певне місце займали члени конституційно-демократичної партії (кадети) – партії російського лібералізму, її попередниками були «Союз земців-конституціоналістів» (1903 р.) та «Союз визволення» (1904 р.). Програма партії була прийнята на I установчому з'їзді в Москві, що відбувся 12-18 жовтня 1905 р. Бажаючи привернути до себе увагу демократично налаштованого населення, за рішенням II з'їзду (Петербург, 5-11 січня 1906 р.) партія стала називатися «Партією народної свободи» [7].

Подібно до інших партій, конституційні демократи (кадети) прагнули перевлаштувати суспільство. Висловлюючись за введення в Російській імперії загального виборчого права, свободи слова, друку, зборів, союзів і т. ін., вони наполягали на суворому дотриманні громадських та політичних прав людини. Інакше кажучи, кадети пропонували таку систему реформ, які, по суті, повинні були, з одного боку, «очистити» капіталізм від різного роду феодальних пережитків, з іншого, пом'якшити існуючий соціальний антагонізм і якщо не зняти взагалі, то бодай зменшити небезпеку нової революції. Отже, кадети робили основну ставку на розвиток та укріплення капіталістичного господарства.

Сьогодні, коли мова йде про соціальний склад партії, можна відкинути ярлик суто «буржуазної», оскільки в її складі перебували представники від ліберального дворянства і буржуазії до робітників і селян.

Специфіка діяльності відділів цієї партії у південному регіоні пояснювалась її особливим успіхом на Херсонщині, де родючі землі сприяли розвитку заможних господарств, що, в свою чергу, ще в роки Першої російської революції давало можливість селянам цього регіону вступати в партію «народної свободи».

Зазначимо, що в її рядах опинились у першу чергу грамотні, заможні селяни, сільські старости. Вступ селянських мас до місцевих відділів пояснювався обіцянками кадетів провести радикальну селянську реформу й законодавчим шляхом встановити громадські права й демократичні свободи.

Кадети вважали, що без часткового примусового відчужування земель аграрно-селянське питання вирішити неможливо. Наполягаючи на збереженні панської власності капіталістичного типу, вони, однак, виражали готовність пожертвувати панським латифундійним землеволодінням. Але кадети усвідомлювали, що одними латифундіями від селянського руху відкупитися не вдасться. Тому вони припускали можливість відчуження частини земель у тих поміщиків, які вели самостійні господарства. Цю процедуру передбачалося здійснити за викуп. Рішення земельного питання пропонувалось передати до місцевих комітетів, що склались із представників зацікавлених сторін: селян, поміщиків і чиновників.

За висловлюванням самих селян, кадети намагались наділити їх такою кількістю землі, яка б не годувала їх достатньо, але й не давала померти з голоду. Проте навіть така ситуація влаштовувала безземельних селян. Свій вплив конституційні демократи намагались поширити і на солдатів. Однак він був обмежений, особливо під час Першої світової війни.

Право впливу на маси в південному регіоні кадетам доводилось виборювати з есерами та соціал-демократами, які залучили на свій бік робітництво. Тому цілком логічно виглядає точка зору сучасного українського дослідника О. Г. Старинця стосовно того, що вкрай рідко до кадетських лав вступали робітники [8].

Є. Чикаленко в своїх спогадах зазначав, що ця партія не мала собі конкурентів, крім російських «чорносотенців», і відіграла домінуючу роль серед інтелігенції по всій Україні. Кадети не включали до своєї програми автономії України, але визнавали потребу запровадження української мови в народних школах та кафедр українознавства, і тому українська інтелігенція, що задовольнялась цими пунктами кадетської програми, або та, що не вірила в можливість утворення міцної української партії, охоче вступала до її лав [9].

Наприкінці 1905 р. вже існувала розгалужена система кадетських комітетів. Спочатку вони

з'явилися в Одесі, Миколаєві, Херсоні. Так, установчі збори Одеської організації кадетів відбулися 4 грудня 1905 р. [10]. За короткий строк її ряди суттєво зросли. Якщо з осені 1905 р. до весни 1906 р. її чисельність складала 600 осіб, то до 1908 р. вона сягала 10-13 тис. осіб [11].

Біля витоків кадетської організації в Одесі стояли: професор історії Новоросійського університету, онук відомого російського актора М. С. Щепкіна – Є. М. Щепкін, присяжний повірений Й. Я. Пергамент, ветеринарний лікар О. І. Нікольський та інші. Весь партійний комітет складався з 28 осіб, більшість з яких належала до інтелігенції [12]. При одеському комітеті було організовано особливу «Агітаційну комісію», яка засідала у відділі бюро партії в приміщенні редакції журналу «Южные записки». Тут зосередилась уся діяльність кадетської партії по залученню нових членів, розповсюдженню партійної літератури, програми і т. п. Бюро, що знаходилося у приміщенні Вищих жіночих курсів, займалось переважно питаннями виборів до Державної Думи [13]. Отже, сили Одеського комітету кадетської партії були спрямовані на об'єднання навколо неї демократичних кіл міста. Крім того, кадети Одеси налагоджували зв'язки з представниками інших кадетських організацій. З цією метою 15 травня 1906 р. в квартирі редактора «Южных записок», члена Одеського комітету кадета К. М. Панкєєва відбувся з'їзд представників кадетських організацій сусідніх губерній в кількості 20 чоловік з приводу організації обласних відділів [14].

У Миколаєві організація конституційних демократів виникла в кінці 1905 р. в кількості 35 чоловік і проіснувала недовго. Через деякий час після її утворення найактивніші діячі були заарештовані, а решта переїхала до інших міст або перейшла до інших партій. Якщо в 1906 р. до складу миколаївської організації входило 100 осіб, то в 1908 р. в документах поліції зазначалось, що такої партії не існує [15].

По-іншому склалася ситуація на Херсонщині. Кадети Херсона розпочали свою діяльність 10 жовтня 1905 р. На установчий з'їзд кадетських груп зібрались 49 осіб, переважно з числа земських гласних і службовців, а також міської інтелігенції. З'їзд обрав тимчасовий комітет (із 7 членів партії) з підготовки і проведення загальногубернського з'їзду. Комітет розгорнув активну агітаційну роботу серед селян по залученню їх до партії та створенню партійних груп. У місцевій пресі українською мовою було надруковано звернення кадетів, яке заклиало, «щоб селяни не гаялись і записувались у члени конституційно-демократичної партії». Майже всі газети регіону: «Одеський листок», «Юг», «Голос Юга», «Южная Россия» надрукували програму кадетської партії. Таким чином, агітація забезпечила потрібний результат: селяни вступали до партії цілими сільськими товариствами. В одному тільки Херсонському повіті нараховувалось 9 кадетських комітетів, які об'єднували 1 025 селян з 64 сіл [16].

Правильно обрана тактика кадетів на початковому етапі їхньої діяльності дозволила провести своїх кандидатів до I Державної Думи. Такий успіх пояснювався тим, що кандидати більш революційних партій, як, наприклад, соціал-демократи та соціал-революціонери, не могли пройти до Думи. До того ж свої голоси кадетам віддавали євреї, побоюючись переваги на виборах монархічних сил, чим і обумовлювали особливість існування південних організацій. Дійсно, національний склад партії був досить строкатим. До її складу входили росіяни, українці, євреї. Але якщо на півночі (Київська організація) переважали українці, на сході (Харківська організація) – росіяни, то на півдні спостерігався сильний приплив євреїв. Отже, кадетські організації південного регіону були досить впливовими і претендували на роль провідних на Півдні імперії, насамперед, одеська організація. Саме її представники обиралися до I, II та III Думи [17]. У березні 1906 р. вона ініціювала з'їзд представників кадетської партії українських і деяких південних російських губерній. Мова йшла про створення в Одесі обласного південноросійського комітету партії «Народної свободи» [18].

В 1906-1907 рр. кадети були переповнені ідеями рішучих дій. Так, П. М. Мілюков у своїх спогадах відзначав: «Ми чесно робили свою справу, не поступаючись ні нападам зліва на наше безсилля, ні умовлянням і натякам правлячих сфер на можливість компромісу, ні злорадству правих з приводу нашої неприступності. Ми йшли своїм шляхом, робили свою справу і залишали свій урок – якщо не для дійсності, то для майбутнього» [19].

У наступне десятиліття місцеві організації кадетів чекали нові випробування. Організаційна криза вразила всі структурні ланки цієї партії, що призвело до розвалу низових партійних організацій. Почався процес виходу з партії її членів. Наприклад, в Одесі кадети стали залишати ряди партії ще в 1906 р. Це пов'язувалося з циркуляром міністра внутрішніх справ, виданим навесні 1906 р., про заборону особам, які знаходились на державній службі, та вільнонайманим службовцям перебувати в партіях. Значна кількість осіб, бажаючи зберегти казенне утримання, подали заяви голові місцевого осередку К. М. Панкєєву про вихід з партії, хоча продовжували сприяти її діяльності нелегально. Крім того, архівні матеріали вказують ще на декілька причин, за якими члени партії «народної свободи» залишали її лави. Одних не влаштувало збільшення єврейського елементу в рядах партії, інші, зважаючи на наслідки визвольного руху, або ставали безпартійними, або приєднувалися до інших легалізованих партій [20].

Однак, кадетському керівництву все ж таки вдалося зберегти частину місцевих комітетів і підтримувати з ними організаційні зв'язки. Зокрема, продовжували свою діяльність кадети Херсона. Так, у березні 1911 р. вони намагалися ознайомити зі своєю програмою значну частину населення. З

цією метою присяжний повірений Херсонського окружного суду С. О. Львов збирав серед своїх знайомих грошові пожертви, на які при поверненні з-за кордону лікаря М. Б. Хасіна передбачалось перевидати старий примірник програми, що зберігся у нього, і роздати громадянам [21]. Пожвавлення діяльності кадетів на місцях викликало занепокоєння Департаменту поліції. В жовтні 1914 р. агітатори кадетів роз'їжджали по імперії і роз'яснювали громадським колам питання, що стосувалися війни та її можливих наслідків. Однак час був втрачений, і в боротьбі за електорат кадети зазнали невдачі.

Колишній член партії Г. Тиркова-Вільямс визначає такі помилки: «Загальний дух партії був дружній. У нас не було розколів, інтриг, як у соціалістів. Ми мріяли... створити для кожного мешканця великої імперії гідне життя. Завдання були поставлені правильно, але здійснити їх не вдалося». Причиною того стала політика компромісу й надмірного очікування, яку проводили кадети, перебуваючи у складі думських фракцій як неревольюційна опозиція царю. Зі своїми рішеннями партія завжди запізнювалась. «Вона говорила те, що було потрібно, але тоді, коли цим уже не можна було допомогти» [22].

Поступово кадети стали втрачати авторитет серед громадськості Півдня України, що в значній мірі пов'язувалося з нерозв'язанням аграрного й національного питання. Крім того, місцеві організації не спромоглися стабілізувати ситуацію в південному регіоні і об'єднати всі політичні сили на ґрунті загальнодемократичних цінностей, оскільки в своїх діях доволі часто спиралися на вказівки ЦК. У зв'язку з цим почався безупинний процес відходу від кадетів насамперед селян і солдатів, які переходили на бік більшовиків. Останні виявились більш спритними. Захопивши владу в свої руки, вони не забажали нею ділитися. Тому кадети як політичні опоненти поступово були усунуті з політичної арени.

Праве крило російського лібералізму репрезентувала партія «Союз 17 октября». Вона виникла після обнародування царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. У листопаді цього ж року були обрані керівні органи партії, опубліковані її програма і статут. Центральне місце в програмі «Союза 17 октября» займало питання про характер і структуру державної влади в Росії. Октябристи хотіли бачити Російську імперію конституційною монархією, однак категорично заперечували необхідність введення в Росії парламентського ладу, вважаючи його недоцільним як з історичної, так і з політичної точки зору. Найбільш демократичним був другий розділ програми, в якому наголошувалось на вимогах громадського рівноправ'я. Формулюючи права національних меншин, октябристи були готові задовольняти й захищати їхні культурні, але ніяк не політичні потреби [23].

Значне місце в програмі октябристів посідало аграрно-селянське питання. Враховуючи малоземелля російського селянства, октябристи вважали

вимоги селян про збільшення земельних наділів цілком справедливими. Вирішити цю проблему вони пропонували за рахунок держави в результаті передачі селянам через особливі земельні комітети вільних казенних, удільних земель, а також шляхом «сприяння купівлі селянами земель у приватних власників» при посередництві Селянського банку. В крайніх випадках програма «Союза 17 октября» передбачала і примусове відчуження приватно-власницьких земель з обов'язковою нагородою їх власників [24].

Але основний акцент в аграрній програмі був зроблений не на земельному, а на господарсько-правових питаннях. Зокрема, октябристи вважали необхідним зрівняти селян у правах з іншими громадянами, ліквідувати общину і здійснити ряд заходів щодо поліпшення економічного становища селян (розвивати сільськогосподарський кредит, застосовувати агрономічні знання, розповсюджувати кустарні промисли і т. ін.). Вирішення робітничого питання представники «Союза 17 октября» вбачали в піднесенні культурно-освітнього рівня і покращенні житлово-побутових умов робітників. Вони були готові визнати свободу робітничих організацій, союзів, зборів і навіть страйків, але на підставі економічних, професійних і культурних потреб. Таким чином, програма октябристів була розрахована не на революційний, а на реформістський, еволюційний шлях.

Соціальну базу октябристських організацій складали представники служилого дворянства, великої, частково «одворяненої» торгово-промислової і фінансової буржуазії, чиновники і селяни. Серед октябристів Херсонської губернії були досить впливові люди, які мали вагомий статус у суспільстві: С. Варун-Секрет – дворянин запасу, голова Єлисаветградського відділу «Союза 17 октября», депутат I та II Дум, голова Єлисаветградської земської управи 1904-1906 рр., Л. Люц – землевласник, депутат II Думи від Херсонської губернії та ін. [25].

У 1906 р. партійні осередки октябристів функціонували в усіх українських губерніях, у тому числі і в Херсонській. Дані щодо кількісного складу октябристських організацій по імперії дещо різняться. Д. Б. Павлов називає 220 організацій [26], а Павко – 260 [27]. На наш погляд, така ситуація пояснюється тим, що місцеві відділи октябристів легко розпадались і так само легко відновлювали своє існування, особливо під час виборчих кампаній. Отже, основну свою роботу місцеві осередки спрямовували на підготовку і проведення виборів до Державної Думи. Так, до I Державної Думи було обрано 16 депутатів, а до II – 43, у тому числі 1 – від Херсонської губернії [28].

У 1909 р. організаційна криза охопила всі ланки октябристської партії. Осередки «Союзу» віддавали перевагу автономним діям, відповідно до місцевих обставин, і майже не реагували на листи й циркуляри ЦК, не прислухалися до порад членів всеросійських з'їздів. Наприклад, на III Всеросій-

ському з'їзді «Союзу 17 октября», який проходив у Москві 4-8 жовтня 1909 р., наголос робився на необхідності зв'язку відділів з Центральним Комітетом і між собою. Лунала пропозиція до відділів, які знаходилися в географічному сусідстві, знайомитися між собою шляхом влаштування повітових або губернських з'їздів, проводити обмін досвідченими агітаторами [29]. На практиці ж місцеві осередки ігнорували такі поради.

Наступним кроком, що дезорганізував партію й місцеві відділи, став розкол фракції октябристів у грудні 1913 р. на три частини: земців-октябристів, «Союз 17 октября» і групу безпартійних. Це призвело до розпорошеності сил, внаслідок чого місцеві відділи майже припинили будь-яку систематичну діяльність. Остаточного удару по «Союзу» завдала Перша світова війна. 1 червня 1915 р. перестав виходити центральний орган – газета «Голос Москви», а незабаром припинили свою діяльність ЦК і місцеві відділи партії [30]. Таким чином октябристи, подібно до монархістів, зійшли з політичної арени раніше, ніж інші політичні партії, а політичний вплив їх відділів у південному регіоні був незначним, за умов наростання революційного вибуху помірковані, еволюційні способи вирішення національних, політичних і соціально-економічних проблем південного регіону все більше здавалися неідеальними,

отже, напередодні Лютневої революції 1917 р. спостерігалось звуження соціальної бази ліберальних політичних утворень у Херсонській губернії.

Підсумовуючи наведене вище, зазначимо: на початку ХХ ст. важливе значення в політичному житті Півдня України відіграла діяльність місцевих осередків ліберально-демократичного спрямування. Керуючись теоретичними підвалинами ліберальної моделі перебудови суспільства, вони знайшли певне коло прихильників серед мешканців Херсонської губернії. Строкатий національний склад місцевих організацій загальноімперського спрямування (перебування в партійних лавах росіян, українців, євреїв) пояснювався бажанням середнього стану суспільства вплинути на стабілізаційні процеси в регіоні і можливістю використати право на культурне самовизначення, передбачене положеннями програм.

На відміну від соціал-демократів, есерів й українських партійців, кадети Півдня України проявили найбільшу політичну активність під час виборів до I, II та III Державної Думи. Південною «лабораторією ліберально-демократичних ідей» виступила Одеська організація кадетів. Однак надмірне очікування, непослідовність дій і підзвітність центру не дозволили їй втілити всі свої наміри в життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стальний В. Кадети / В. Стальний. – Харьков : Пролетарий, 1929. – 61 с.
2. Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в революции 1905-1907 гг. / Е. Д. Черменский / [под ред. В. А. Быстрянского]. – М.-Л. : Соцэжгиз, 1939. – 376 с.
3. Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции / Е. Д. Черменский. – 2-е изд., переработ. и доп. – М. : Мысль, 1970. – 448 с.
4. Шелохаев В. В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. / В. В. Шелохаев. – М. : Наука, 1983. – 326 с. Його ж. Партия октябристов в период первой российской революции. – М. : Наука, 1987. – 157 с.
5. Калмакан И. К. Идея учредительного собрания в программах и теоретических документах всероссийских и украинских политических партий (1905-1918 гг.) / И. К. Калмакан., Т. Н. Чернега-Сердюкова. – Одесса, 2000. – 204 с.
6. Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900-1919) / С. П. Донченко. – Дніпродзержинськ : Видавничий відділ ДДТУ, 2004. – 379 с.
7. Программы политических партий и организаций в России конца XIX-XX века. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1992. – С. 75.
8. Старинець О. Г. Виникнення організації конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 – лютий 1906) / О. Г. Старинець // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 37–46.
9. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907) / Є. Чикаленко. – Нью-Йорк : Українська вільна Академія наук у США, 1955. – С. 387.
10. Штерн С. Десятилетие К.-Д. партии в Одессе / С. Штерн. – Б.г., б.и. – С. 1.
11. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 314, оп. 1, спр. 319, арк. 8.
12. Там само, арк. 83.
13. Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок ХХ ст.) : [історико-краєзнавчий нарис] / Ф. О. Самойлов, М. О. Скрильник., О. Т. Ярешенко. – Одеса : Маяк, 1999. – С. 69.
14. ДАОО, ф. П-13, оп. 2, спр. 58, арк. 34.
15. ДАМО, ф. 1817, оп. 2, спр. 31, арк. 1.
16. Старинець О. І. Вказ. праця. – С. 40.
17. Історія Одеси [колектив авторів ; голов. ред. В. Н. Станко]. – Одеса : Друк, 2002. – С. 227.
18. Турченко Ф. Г. Південна Україна : модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.) : історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К. : Генеза. – С. 62.
19. Миллюков П. Н. Воспоминания : В 2 т. / П. Н. Миллюков. – Т. 1. 1859-1917. – М. : Современник, 1990. – Т. I. – С. 418.
20. ДАОО, ф. 314, оп. 1, спр. 319, арк. 10, 16, 21.
21. ДАОО, ф. 314, оп. 1, спр. 319, арк. 16.
22. Тыркова-Вильямс А. Кадетская партия / А. Тыркова-Вильямс // Российские либералы: кадеты и октябристы. – М. : РОССП ЭН, 1996. – С. 202.
23. Павлов Д. Б. Октябристы, «партия пропавшей грамоты» / Д. Б. Павлов, В. В. Шелохаев // Социс. – 1993. – № 2. – С. 145.
24. Павко А. Л. Становлення та діяльність політичних партій і організацій в Україні наприкінці XIX – на початку ХХ ст. / дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / А. Л. Павко. – К., 2001. – С. 321.

25. Донченко С. П. Вказ. праця. – С. 56.
26. Павлов Д. Б. Союз 17 октября в 1905-1907 гг. : численность и социальный состав / Д. Б. Павлов // Россия в XX веке : Историки мира спорят. – М. : Наука, 1994. – С. 95.
27. Павко А. Л. Вказ. праця. – С. 322.
28. Шелохаев В. Партия октябристов в период первой российской революции / В. Шелохаев. – М. : Наука, 1987. – С. 121.
29. Документы и материалы III Всероссийского съезда «Союза 17-го октября». Москва, 4-8 октября 1909 г. Задачи местных отделов «Союза 17 октября» (Доклад П. М. Загуляева) // Партия «Союз 17 октября» : [протоколы съездов, конференций и заседаний ЦК] : В 2 т. – Т. 2. Протоколы III съезда, конференций и заседаний ЦК. 1907-1915 г. – М. : РОССПЭН, 2000. – С. 269.
30. Павлов Д. Б., Шелохаев В. В. Вказ. праця. – С. 149.

Рецензенти: Тригуб П. М., д.і.н., проф.;
Богданова Т. Є., к.і.н., доц.

© Кульчицька О. В., 2010

Стаття надійшла до редколегії 21.06.2010 р.